

Három adalék a Mátyás-tradíció szerb vonatkozásaihoz

3. Mátyás király lusta lányát megtanítják dolgozni

A gyálai születésű Svetozar Bajić (1850–1919) bánsági szerb tanítónak Bánsági szerb népi elbeszélések (*Srpske narodne priče iz Banata*) című füzetkájében két Mátyás királlyal foglalkozó mondája jelent meg. Ezeket a szövegeket a Mátyás-tradícióval kapcsolatos magyar összehasonlító kutatás természetesen nem ismeri. A két szerb mondaszöveg közül az egyiket korábban már közzétettem, és elhelyeztem a megfelelő magyar változatok körében.¹ A *Mátyás király lustái* című Mátyás-monda ily módon immár részét képezi a nemzetközi elterjedtségű mondaszövegeink egyikének. Ezúttal az ugyancsak kitűnő *Aki nem dolgozik, az nem eszik* (Ko ne radi taj ne jede²) című szöveget veszem vizsgálat alá. E szöveg, mint azt az említett dolgozatban már jeleztem³, az AaTh 1370A típusba sorolható nemzetközi mondatípus jellemző változata, s Mátyás királyhoz köthető. E szerb monda magyar fordításban így hangzik:

„Volt Mátyás királynak egy szép lánya, de olyan lusta volt, hogy egész élete során sohasem dolgozott, s nem is értett semmihez, hanem egész álló nap a tükör előtt ült. Amikor elérkezett férjhezmenésének ideje, apja mindenfelé közzétette, hogy lányát férjhez akarja adni, de aki el akarja venni, annak három év alatt minden munkára meg kell tanítania. Azután elég sok idő eltelt, de a király lányát senki meg sem kérte. Akkor a király szétküldte hű embereit a világba, hogy férjet keressenek lánya számára. Ezek el is indultak, ki erre, ki arra; egyikük útközben látott egy legényt, amint nyolc ökörrel egyedül szántott. A küldöncök azt mondták neki, hogy velük kell mennie, mert a király hívhatja. A legény megszeppent, de mit tehetett, ha már mennie

¹ JUNG 2001a.

² BAJIĆ 1905. 7–9. No 5.

³ JUNG 2001a. 79. 28. jegyzet.

kellett. Amikor a király színe elé ért, az mindent elmondott neki, hogy mi a helyzet, mire a legény megígérte, hogy a lányt három esztendő leforgása alatt megtanítja dolgozni. Az egy hétig tartó ünnepség után a legény a király lányával együtt hazament, a király pedig messze elkísérte őket, s búcsúzáskor azt mondta neki, hogy három esztendeig nem fogják látni egymást. Amikor a legény hazaért, anyja eléje szaladt, s megcsodálta a szép lányt. Másnap a legény újra fogta az ekét, és az ökrökkel együtt elindult a mezőre, de anyjának azt mondta, hogy a lányt ne kényszerítse munkára. Amikor este hazatért, s anyja vacsorához terített, azt mondta anyjának:

– Anyám, ma ki dolgozott?

– Én és te – válaszolt anyja.

– Nos, aki dolgozott, az megérdemli, hogy egyen is – mondta a legény.

A király lányának ez nem tetszett, megharagudott, s elment aludni. Másnap este ugyanígy történt. A harmadik napon így szólt a lány anyósához:

– Adj valami munkát, anyám, hogy ne üljek itt hiába.

Erre anyósa azt mondta neki, hogy hasogasson egy kis fát. Este, amikor a legény leült vacsorázni, megint anyjához fordult:

– Anyám, ma ki dolgozott?

– Mi hárman: én, te és a király lánya – válaszolt anyja.

– Nos, aki dolgozott, az megérdemli, hogy egyen is – válaszolta erre a legény.

Erre mind a hárman leültek vacsorázni.

Így aztán a király lánya lassan-lassan beletanult minden munkába, s amikor három év múltán apja vendégségbe jött hozzájuk, s látta, hogy lánya anyósával együtt válllvetve dolgozik, nagyon kedvére valónak találta, s így szólt lányához:

– Lám csak, te tudsz dolgozni?

– Tudok, istenemre, mert nálunk így van: aki nem dolgozik, az nem eszik – mondta a lány. – Hanem, tudod mit, apám, ha ebédelni akarsz, hasogass egy kis fát.

A sok ajándékot, amit magával hozott, a király átadta lányának és vejének, azután mindhármukat magával vitte királyi udvarába. Ezután a legényt saját fiának tekintette, s még élete során királyságot ígért neki.⁴

A mondat Bajic „az egy kissé gyengébb elbeszélő [mesélő]” Gavra Babuškov újszentiváni adatközlőjétől hallotta.⁵ Újszentiván Szeged környéki szerb falu volt a 19. század végén, s az napjainkban is. Bajic nem árulja el, hogy ezt a szöveget mikor gyűjtötte, de valószínűleg a 19. század vége felé, mint a másikat. Mint tudjuk, a *Mátyás király lustái* bánsági szerb változatát (eredeti

⁴ BAJIC 1905. 7–9. No 5. A magyar változat saját fordítás.

⁵ BAJIC 1905. 32.

szerb címe: Tri lenštine) Bajić az 1870-es években gyűjtötte, hisz korábban nyomtatásban már megjelent (1876-ban⁶). Egyébként mindkét szerb nyelvű Mátyás-monda újszentiváni adatközlőtől lett feljegyezve. Mint a Bajić Mátyás-mondái kapcsán írt korábbi dolgozatomban már jeleztem, Szeged környéke s a Bánság is gazdag területe volt a 19. század végén a Mátyás-tradíciónak; ezt Kálmány Lajos gyűjtései bizonyítják.⁷ Kálmány gyűjtéseinek egy része kéziratban maradt, csak jóval halála után tettek közzé belőle néhányat. Ezek közé tartozik a Bajić által is (szerbül) közzétett *AaTh 1370A, Aki nem dolgozik, ne is egyék* típus magyarszentmihályi változata, amely nagyon közeli variánsa az újszentiváнинak:

„Mátyás királynak volt egy lánya, de nem akart az a lány sömmit se dógozni.

Ősszel szánt egy özvegyasszonynak a fia négy ökrön. Se aki vezeti az ökröt, se ustoros, de megy az ökör szépen. Mátyás király mögáll nézni, hogy hajthatja az a gyerök, mikor se ustoros, aki vezeti. Azt mondja Mátyás király:

– Jó napot adjon Isten, fiam!

– Adjon Isten, király őfölsége.

– Szántogatol?

– Szántogatok!

– Hát nincs se ustoros, se vezető?

– Nem kell ennek ustoros. Aki szép szóra nem hajt, az ustorra se hajt.

– Ejnye, azt a gyerök jól találta el, aki szép szóra nem hajt, az ustorra se hajt! Fiam, neköm van egy lányom, nem akar sömmit se dógozni, meg bírná-e tanítani?

– Mög én, király őfölsége!

A lányt amint odavitték a legénykének a lakására, ül be a kuckóba. Hagyták csak, hogy üljön a kuckóba, de önni nem adtak neki. Egyre azt hajtogatták, hogy: aki nem dógozik, ne ögyön.

A lány elgondolta, hogy ez nem jó lösz így. Másnap korán röggel hozzáfogott takarétni konyhába, szobába. Akkor adtak neki önni, aztán nem ült a kuckóba, dógozott.

Belekerült ebbe az időbe három-négy hét, mire eszébe jutott Mátyás királynak, hogy jó vóna mán a lányát mögnézni, mit csinál?

Mátyás király felöltözött kódusruhába, majd kitudja így.

Röggel korán odamén az ajtóra, levöszí a kalapját, imádkozik. A lány möghallja, hogy imádkozik, de nemhogy adna neki valamit, hanem fölvész a söprűt, háromat végigüt háthosszában a kódusnak.

⁶ In: Javor 3(1876) No 2. 53–56.

⁷ JUNG 2001a. 81.

– Mit csavargol itt, én királylány vagyok, mégis dógozni kell. Még nem dógoztam, nem öttem, ha tés dógoznál, önnél!

Amint elmönt haza, mindjárt mondta a feleséginek:

– Nemhogy alamizsnát adott vóna, még a söprűvel is jól rám rakott. Azt mondta, ha dógoznék, önnék, nem csavarognék.

Ezön a király mögörcült. Belekerült vagy öt-hat hét, elmönt feleségestől megnézni a lányát. Írt a király a legénykének, hogy erre a napra elmén, ű odahaza lögyön. Elmönt a király, kérdözi a lányát:

– Vert ez a legény?

– Nem bántott egy ujjal se, még rossz szót se szólt.

Úgy aztán azt mondta Mátyás király a legénykének:

– No mán, fiam, ha mán így mögtanítottad, lögyön a feleségöd!”⁸

E két mondának ugyancsak nagyon közeli változatát jegyezte le Kálmány Egyházaskéren, azzal a különbséggel, hogy abban a legény Mátyás király testvérhúgát tanítja meg dolgozni.⁹ Tehát mindhárom változat bánsági eredetű, s a típust mindhárom Mátyás királyhoz köti. A magyar népmese-katalógus egyébként a típus (AaTh 1370A) összesen tíz változatát jelzi¹⁰, ezek közül Kálmány említett két változata, valamint Bajić itt közölt variánsa kötődik Mátyás királyhoz, a többi nem. Mivel a katalógus 1986-ban jelent meg, nem lehet tudni, hogy azóta újabb változatok előkerültek-e, akár a Mátyás-tradícióhoz tartozók, vagy nem.

Svetozar Bajićot és könyvecskéjét, melyben a két szerb nyelvű Mátyás-mondta megjelent, gyakorlatilag elfelejtette a szerb népköltészeti kutatás. A Bajićtyal kapcsolatos kézikönyvi adatok alig mondanak róla és könyvecskéjéről valamit. Időközben azonban előkerült egy dolgozat¹¹, amely a maga módján méltatja a bánsági szerb népköltési gyűjtést, és a helyét is kijelölni kísérel meg a szerb népi próza kutatásában.

Miodrag Maticki tanulmányáról van szó, melyben Bajić könyvecskéjéről is szól, s melyben a bánsági (bánati) szerb népi elbeszélések (magyar terminológiával: népmesék és népmondák) gyűjtésének és közzétételének kezdeteiről ad áttekintést. A dolgozatban két könyv kerül említésre: a Kosta Ristić és Vasa Lončarski jegyezte *Srpske narodne pripovetke* (Szerb népi elbeszélések) című kiadvány és Svetozar Bajić általunk is érintett *Srpske narodne pripovetke iz Banata* (Bánsági szerb népi elbeszélések) című könyvecskéje. Az előző munka 1891-ben jelent meg Újvidéken, a másik ugyanott 1905-ben. A Ristić–Lončarski-féle könyvecske alig hét szöveget tartalmaz az ismertető szerint, s azok is a tréfás népmesék körébe tartoznak.

⁸ ORTUTAY-DÉGH-KOVÁCS 1960. 156–157. No 146. Jegyzet: 1061.

⁹ ORTUTAY-KATONA 1956. 328–330. No 28. Jegyzet: 402.

¹⁰ VÖÖ 1986. 64–65.

¹¹ MATICKI 1980.

Bennünket azonban ebben a pillanatban az érdekel, hogy Maticki mit látott és vett észre Bajić könyvecskéjében, s érintette-e a kapcsolattörténeti vonatkozásokat.

Dolgozatából az olvasható ki, hogy alapjában véve nem tud mit kezdeni Bajić szövegeivel, s állandóan Vuk Karadžić népi prózájával (magyarul: népmeséivel és népmondáival) kísérli meg egybevetni őket, megfedkezve arról, hogy a Bánság lakosságának világa alapvetően eltért a 19. században is a Balkán oszmán kultúrától áthatott világától, s mindez a népi prózában is kifejezésre jutott. Ebből következően ha – vak tyúk is talál szemet alapon – valamelyik szövegben Vuk Karadžić egyik meséjének vagy mondájának variánsára bukkan Bajićnál vagy az előbb említett szerzőknél, kommentárja általában annyi, hogy ezek romlott változatok, s nem tükrözik „a képzelet varázslatát”¹², nem eredeti bánáti alkotások. A mese- és mondavilág nemzetközi vonatkozásainak ismeretében óvatosan meg kell jegyeznünk, hogy a népi próza is változatokban él, mint a népköltészet minden műfaja. Nem értem, hogy a tanulmányíró előtt miért hatnak zavaróan a változatok, hisz a népköltési alkotások megjelenési formája a változat. Az is a téves elképzeléseket bizonyítja, hogy a népi elbeszélések útját a Bánságba a Dunán át

képzeli el, tehát délről¹³, akár szájhagyomány útján, akár Karadžić meseköttei által. Ebből következően mi sem természetesebb, mint hogy a Bajićnál megörökített két Mátyás-monda változatot nemhogy nem kommentálja, de nem is említi. (Pedig, tenném hozzá, Mátyás neve és viselt dolgai előfordulnak a délszláv népköltészetben is, ha nem is elsősorban a szerb mondahagyományban.) S ha már annyira Karadžić meséi és mondái képezik számára a zsinórmértéket, elmondhatta volna legalább azt, hogy a Bajić által megörökített *Három lusta*¹⁴ (Tri lenštine) mondatípus nem csupán Mátyás királyhoz kapcsolódhat a népi prózában, hanem a magyar király személyétől függetlenül is élt a szerb és horvát prózaepikában. Egyik változata éppen a mércének képzelt Karadžić életművében. Ehhez azonban ismerni kellene Vuk Karadžić teljes opusát, nem csupán mesekötetét. De majd besegítünk: a magyar prózaepikában a *Mátyás király lustái* AaTh 1950 mondatípus kitűnő változata olvasható Karadžić híres Szerb szótárának *dembel* szócikkében.¹⁵ A *dembel* szó turcizmus a szerb nyelvben, jelentése: *lusta, tunya, tohonya* (ember).¹⁶ A szótárában Karadžić azonnal kis történettel illusztrálja a szót. Ennek fordítása így hangzik:

„Mesélik, hogy a török császár eteti és ruházza a tohonyákat, de előbb mindegyiket megvizsgálják, hogy alkalmas-e a tohonyaságra: nem tudna-e valamit csinálni. Egy alkalommal két tohonyának jelentkező alatt meggyújtották a gyékényszőnyeget, hogy lássák, mit fognak tenni. Ekkor a kettő közül az egyik odaszólt a másiknak:

– Állj fel, keljünk fel a gyékényről, mert megégünk!

Erre a másik így felelt:

– Hallgass, az Isten áldjon meg, nem restelsz beszélni?

Ekkor ezt a másikat felvették tohonyának, az elsőt pedig, aki azt mondta, hogy keljenek fel, elkergették, s azt mondták neki, hogy nem alkalmas tohonyának.”¹⁷

Ha az említett kései kutató, aki Bajić könyvecskéjét kommentálta, nem tudta Bajić egyik Mátyás-mondája kapcsán fejére olvasni Karadžićnak ugyanabba a típusba (AaTh 1950) tartozó szövegét, tehát elképzelhetően

¹³ Ugyanott.

¹⁴ BAJIĆ 1905. 16–17. No 12. (AaTh 1950. The Three Lazy Ones.)

¹⁵ KARADŽIĆ 1935. *Dembel* szócikk.

¹⁶ ŠKALJIĆ 1985. *Dembel, tembel* szócikk.

¹⁷ KARADŽIĆ 1987. 11. A Karadžić szótárában található „kis történeteket” összegyűjtve adták ki ebben a kötetben. Felsorolja őket továbbá a kritikai kiadás sajtó alá rendezője: KARADŽIĆ 1988. 309–315. A *Dembel* a 310. lapon. Innen megtudható, hogy a kis történet korábban már bekerült a Karadžić-féle Szerb népmesék kiadásának több változatába, az úgynevezett állami kiadásokba. Matićki tehát onnan is ismerhette volna a történetet.

nem ismerte a Karadžić-féle szerb szótárban régóta közzétett „kis történet”, akkor ismernie kellett volna ugyanennek a mondatípusnak dolgozata előtt, 1963-ban már közzétett boszniai változatát, melyet eredetileg 1886-ban közöltek elsőül, Zágrábban.¹⁸ Ezt az ugyancsak moszlim provenienciájú rövid változatot is érdemes megismernie a magyar olvasónak, mert szépen mutatja, hogy egy más kultúrában miként artikulálódik a magyarból elég jól dokumentált mondatípus:

„Élt Konstancinápolyban három tohonya. Egész álló nap a párnákon heverték, ettek-ittak és aludtak. Egy alkalommal az egyik felmászott a székre, mire a másik kettő elcsodálkozott:

– Hé kás, ekkora hőstettet még nem láttunk!

Egy szép napon tűz ütött ki. Aki közülük először észrevette, így szólt:

– Tűz van.

A másik rápillantott, és így szólt:

– Bennégünk.

– Miért szaporítod a szót – ásította el magát a harmadik, s meg sem mozdultak, bennégtek.”¹⁹

A Bajić könyvecskéjét kommentáló Matickitől eltérően magam úgy találok, hogy – legalábbis egybevető, szerb–magyar vonatkozásaiban – különösen a Mátyás-tradíció tekintetében a kiadvány kincset ér. Előkerültek belőle ugyanis azok a magyarországi szerb mondaváltozatok, amelyeket a soknemzetiségű Bánságban remélni lehetett, megtalálni őket azonban annál nehezebb volt. Ez a tény azonban, mint láthattuk, csak a mi számunkra fontos, a szerb komparatív folklorisztika érdeklődését nem keltette fel, mint ahogy Zenon Kuzelya könyve²⁰ sem, amely szinte Bajić könyvével egy időben (1906-ban) jelent meg Lembergben ukránul, s a szláv népköltészet Mátyás-tradícióját tárgyalta teljes apparátussal és kitekintéssel. Kár, hogy ez a mű – a mostani Mátyás-évforduló kapcsán – nem jelenik meg végre magyarul is.

Az idei Mátyás-évforduló kapcsán nem hallottunk arról, hogy a délszláv folkloristák közül is valaki újra megvizsgálná a szerb és horvát folklór közzétett vagy kéziratot anyagát további Mátyás-vonatkozások ügyében. Mint a magam dolgozata jelzi, ilyen vizsgálatok további eredményeket ígérhetnek.

¹⁸ BOŠKOVIĆ-STULLI (prired.) 1963. 261. No 108. Jegyzet: 332.

¹⁹ Ugyanott.

²⁰ KUZELYA 1906.

IRODALOM

BAJIĆ, Svetozar

1905 *Srpske narodne pripovetke iz Banata*. Novi Sad

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja (prired.)

1963 *Narodne pripovijetke*. (Pet stoljeća hrvatske književnosti). Zagreb

JUNG Károly

2001 *A Pannóniai Énektől a Mária-lányokig*. Magyar és egybevető magyar folklorisztikai tanulmányok. Újvidék

2001a A Mátyás király lustái (AaTh 1950) szerb változata. Összehasonlító népköltészeti adatok. In: JUNG 2001. 74–87.

KARADŽIĆ, Vuk

1935 *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskim riječima*. Četvrto državno izdanje. Beograd

1987 *Male priče*. Izabrali i priredili Boško Petrović i Stojan Trećakov. Novi Sad

1988 *Srpske narodne pripovijetke*. Priredio Miroslav Pantić. (Kritikai kiadás.) Beograd

KUZELYA, Zenon

1906 *Ugorszkij koroly Matvij Korvin v szlavjanszkij usztnij szlovesznoszti. Rozbir motiviv zvjazanih z jogo imenom*. U Lyvovi

MATICKI, Miodrag

1970 Dve zbirke srpskih narodnih pripovedaka iz Banata. *Narodno stvaralaštvo – Folklor* 9(1970) No 33. 37–45.

ORTUTAY Gyula–DÉGH Linda–KOVÁCS Ágnes

1960 *Magyar népmesék III*. Budapest

ORTUTAY Gyula–KATONA Imre

1956 *Magyar parasztnemesék II*. Budapest

ŠKALJIĆ, Abdulah

1985 *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*. Peto izdanje. Sarajevo

VÖÖ Gabriella

1986 *A magyar népmesék tréfakatalógusa (AaTh 1350–1429)*. Magyar Népmesekatalógus 7/A. Budapest